

J. LIPSKIENĖ

BŪDINGESNIEJI FRAZEOLGINIŲ JUNGINIŲ GEOGRAFIJOS BRUOŽAI

Įvairių kalbų atlasmų rodo, jog daugelis žodžių, fonetinių ypatybių, morfolo- nių formų vienos ar kitos kalbos plote turi labai aiškias paplitimo zonas. Kai kurie frazeologizmai taip pat būdingi tik tam tikriems arealamams. Tiesa, frazeologizmai, pa- lyginti su atskirais žodžiais, paprastai turi tendenciją plisti labiau, bet kai kurie jų saviems „gimtiesiemams namams“ yra prieraišesni negu, sakysim, patarlės. Neretai jiems plisti trukdo toji aplinkybė, kad jie išryškėja kaip frazeologizmai tiktais saki- nio kontekste, o jų semantika suvokiamā tiktais iš juos lydinčios būtinosis aplinky- bės, plg. paprastą pasakymą *danties ant danties nesuleidžiu*¹, reiškiantį nelygai, kreivai sudygusius dantis ir frazeologizmą – (šalta) *danties ant danties nesuleidžiu*, reiškiantį „labai šalta“. Tuo tarpu patarlės turi palankesnes sąlygas plisti. Jos be- rods yra labiau nusistovėjusios formulės, pačios savaime turinčios aiškų minties svorį, lengviau nujaučiamą reikšmę ir be konteksto, be būtinosis frazeologizmo aplinkybės, pvz., *kas nedirba, tas nevalgo; verkia duona tinginio valgoma* ir t. t.

Šiuo metu, kai dar nėra sukauptos gausėnės faktinės medžiagos, negalima nu- rodyti tikslios atskirų vaizdingų posakių geografijos, padaryti įdomesnių ar labiau pagrįstų išvadų, tačiau kai kurias bendrasias tendencijas užčiuopti vis dėlto įmanoma. Taigi šiame straipsnyje, remiantis turima, nors ir nepilna medžiaga (frazeologizmai nėra nuodugniai rinkti iš viso lietuvių kalbos ploto), tas bendrasias tendencijas, o kur įmanoma – ir kai kurių konkrečių frazeologizmų vartojimo plotus ir bandoma nu- sakyti, nes iki šiol lietuvių kalbotyroje frazeologinių junginių geografija visiškai ne- tyrinėta². Straipsnyje keliamos mintys ar daromos išvados daugeliu atvejų dar gali būti tikslinamos.

Tirdami frazeologizmų geografiją, pastebime, jog vieni jų užima itin didelius arealus, vartojami ne tik visose lietuvių tarmėse, bet turi ekvivalentus ir kitose kal- bose, o kiti žinomi mažesnėse teritorijose – vartojami vienos kurios nors kalbos plote ar tik atskirose jos tarmėse.

Bene didžiausi arealai būdingi daugeliui somatininių frazeologizmų, kurie sudaro vieną seniausią frazeologijos sluoksnį. Daug tos rūšies frazeologizmų

¹ Straipsnyje iliustracinė medžiaga, vengiant nevienodumo, pateikiama nekirčiuota, nes ji rinkta ne tik iš gyvosios kalbos, bet ir įvairių nekirčiuotų rašytinių šaltinių, o bandant sukirčiuoti ne savo tarmės tekstą, galima pridaryti įvairių klaidų.

² Atskiruose darbuose atspindimas tik vieno kito termininio frazeologizmo paplitimas, plg.: B. Rokaitė, Vaivorykštės pavadinimai lietuvių kalbos tarmėse, „Lietuvos TSR MA darbai, Se- rijs A“, 2(15), 1963, p. 275–295; Lietuvių kalbos atlasas, I, Leksika, žemėl. Nr. 58.

dėl atitinkamų kūno dalių atliekamų vienodų funkcijų, bendrų visiems žmonėms psichinių procesų bei praktikos veiksnių yra identiški įvairiose tautose. Pavyzdžiui, lietuvių frazeologizmas galvą nuleisti (*nukarti*) „nusiminti“ turi atitikmenis daugelyje kitų kalbų (plg. latvių – *nokārt galvu*; rusų – *новесумъ голову*; lenkų – *opusić głowę*; vokiečių – *den Kopf hängen lassen*; anglų – *hang down on one's head*; prancūzų – *baisser la tête*; estų – *pead norgu laskma*). Šią mintį patvirtina ir somatininių latvių kalbos frazeologizmų su žodžiu *akis* lentelė, kurioje latviški frazeologizmai formos ir reikšmės požiūriu lyginami su panašiais įvairių tautų, tarp jų ir lietuvių, frazeologizmais³.

Somatinių frazeologizmų bendrumai pastebėti ne tik Europos tautų kalbose, bet ir tarp Europos ir labai tolimų kalbų. Pavyzdžiui, estų kalbininkas F. Vakkas pateikia duomenų, rodančių, jog kai kurie estiški somatininiai frazeologizmai turi atitikmenų Vakarų Afrikos kalbose⁴.

Tačiau nereti ir priešingi atvejai, t. y. vienos kalbos somatininis frazeologizmas atitikmens kitose kalbose neturi. Pavyzdžiui, minėtame latvių kalbininkų straipsnyje užsimenama, jog iki šiol komponentų sandaros ir semantikos požiūriu neaptikta kitose kalbose atitikmens latvių kalbos somatiniam frazeologizmui *ceļa kāja*, „paskutinē taurelē ar bokalas, išgeriami prieš svečiams išsiskirstant, išvykstant“⁵. Čia galima pridurti, jog šis frazeologizmas ta pat reikšme iš latvių kalbos yra atėjęs ir į kai kurias palatvės lietuvių šnektas, pvz., Biržų, Joniškio, Skaistgirio, Žagarės, Kruopių, Šakynos apylinkes, plg.: *Nu, kaimyne, nieko nebus, išgerk dar celia kaja Sk; Daugiau kaip sau nori, ale celia kaja tai reikia išgert, ir tiek Škn.* Atskirais atvejais jis vartojamas net kaip vertinys, plg., *Palauk, dar neik, dar turi išgert kelio kojā, kitaip neišleisiu Jns.*

Kokie veiksnių lemia skirtingus atskirų frazeologizmų vartojoimo plotus vienoje kalboje, nėra lengva nustatyti, kartais beveik net neįmanoma. Tikriausiai čia turi įtakos įvairūs faktoriai: skirtinės socialinės bei ekonominės sąlygos, etnografinių realiųjų bei papročių įvairavimas, santykiai su gretimomis tautomis ir t. t. Be to, vaizdingojo posakio paplitimą iš dalies riboja tarmė ar artimų tarmių grupė (pvz., žemaičių, rytų aukštaičių ir pan.). Tačiau tarmės poveikis frazeologizmo vartojoimo plotui dažniausiai pasireiškia netiesiogiai, per atskirus leksinius vienetus, su kuriais esti sudaryti frazeologizmai ir kurie paplitę vienoje ar kitoje tarmėje.

Pasitaiko, jog sudarantis vieną frazeologizmo komponentą žodis vartojamas ne visame lietuvių kalbos plote, o tik keliose tarmėse. To žodžio paplitimo izoglosa neretai bent apytikriai parodo ir su juo sudarytų vaizdingų posakių arealus.

Taigi, net ir neturėdami pilnų duomenų, apie kai kurių populiarių frazeologizmų bei jų variantų paplitimą apytikriai galime spręsti iš į tuos frazeologizmus įeinančių pagrindinių žodžių, kurių paplitimą jau žinome. Pavyzdžiui, lietuvių tarmėse yra nemaža frazeologizmų, sudarytų su žodžiais – *kiškis* ir *zuikis*. Šių dviejų sinonimų plotai pasiskirstę palyginti dėsningai. *Zuikis* arba jo variantas *zuikys* vartojama žemaičių, vakaru, vidurio aukštaičių bei kairiojo Nemuno kranto dzūkų tarmėse.

³ Žr. Э. Карайне, С. Раге, Некоторые параллели соматических фразеологизмов в языке латышей и их соседей, — Взаимосвязи балтов и прибалтийских финов, Рига, 1970, p. 181–6.

⁴ Ф. Вакк, О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке (filol. m. kand. disertacijos autoreferatas), Таллин, 1964, p. 7.

⁵ Э. Карайне, С. Раге, min. str., p. 175–6.

Kiškis čia dažniausia žinomas iš literatūrinės kalbos. Rytų aukštaičių ir beveik visų dešiniojo Nemuno kranto dzūkų labiau vartojaamas *kiškis* ar jo variantas *kiškys*, o *zuikis* čia dažniausiai užrašytas su pažyma – „naujesnis“. Tad tikriausiai frazeologizmo *kiškī pagauti* ir jo varianto *zuikī pagauti (sugauti)* „pargrūti“ plotai apytikriai turėtų sutapti su žodžiu *kiškis* (*kiškys*) ir *zuikis* (*zuikys*) arealais, o tų žodžių susikirtimo zonoje bus žinomi abudu frazeologizmo variantai. Žinoma, frazeologizmo *zuikī pagauti (sugauti)* areale šiuo metu dėl literatūrinės kalbos įtaikos, be abejonės, pasitaikys variantas ir su žodžiu *kiškis*.

Panašiai turbūt pasiskirstytų ir kiti populiarūs su tais žodžiais sudaryti vaizdingieji posakiai bei termininiai frazeologizmai, pvz.: *kiškio (zuikio) pyragas* „lauktuvės“; *kiškio (zuikio) kopūstai* „kiškiakopūstis“; lyginamasis frazeologizmas (*bailus*) *kaip kiškis (zuikis)* ir t. t. Pastarojo frazeologizmo ir jo variantų arealuose, aišku, turėtų atsispindėti ne tik tai žodžiu *kiškis*, *zuikis* morfologija, pvz., (*bailus*) *kaip kiškys (zuikys)* ir t. t., bet ir būdvardžio ivairavimas (*bailus / baikštus / baugus ...*), nes būvardis yra frazeologizmo būtina aplinka, padedanti išaiškinti jo reikšmę.

Remiantis tokiomis pat prielaidomis, panašius apibendrinimus būtų galima darstyti ir apie kitų frazeologizmų geografiją. Pavyzdžiui, lietuvių tarmėse turimas frazeologizmas, į kurį įeina žodis *žarna*, plg. *žarna žarną ryja* „labai alkanas“: *Mama, duok valgyt – žarna žarną ryja* Kair. Žodis *žarna* virškinimo organo reikšme vartojaamas didesnėje lietuvių kalbos ploto dalyje – jis turi dzūkai, rytų ir vidurio aukštaičiai, taip pat didžioji vakarų aukštaičių dalis. Kaip rodo negausi iliustracinių medžiaga, ir minėtasis frazeologizmas yra užrašytas kaip tik iš to ploto (pvz., An, Bgs, Bsg, Btg, Čb, Dglš, Drsk, Glv, Jnš, Jnšk, Kair, Ker, Kps, Krs, Kš, Kvr, KzR, Lnkv, MI, Mrk, Plv, Pn, Pun, Rd, Rdm, Šd, Švnč, Ukm, Vp). Be to, iš atskirų vietu užfiksuoja ir retesnių to frazeologizmo variantų, pvz.: *žarna žarną éda Ut*; *žarna žarną valgo Rš*; *žarna žarną loja Grv*; *Žarna žarną veja Užp*. Pasitaiko dar ir jo sinonimų, pvz., *žarna i žarną lenda* Plk. Pastarasis sutinkamas ir grozinėj literatūroj – kupiškėno J. Baltušio kūriniuose, plg. *O kad man žarna žarnon lenda, be pietų dar aš⁶...* Kad šis posakis nėra naujadaras, rodo tai, jog jis yra užfiksavęs iš buvusios Rytų Prūsijos (Ragainės apylinkių) jau A. Schleicheris⁷. Ta pačia reikšme, pvz., Gervėčiuose vartojaamas frazeologizmas *žarnos maršą ūžia* (=groja), plg. *Itai kaip alkanas, tada ir klega (=šneka): ot noriu valgyt – žarnos maršą ūžia*. Jis turi tikslius atitikmenis lenkų (*kiszki grają marsza⁸*) ir baltarusių (*кишки маршиа граюць⁹*) kalbose. Galimas daiktas, i Gervėčių tarmę jis yra atėjęs iš katros tų dviejų slavų kalbų.

Žemaičiai ir pažemaitės aukštaičių šnekteleis vietoj *žarnos* vartoja žodį *grobas*. Žodžio *grobas* plote yra užrašytas frazeologizmo *žarna žarną ryja* variantas – *grobas grobą ryna*, plg. *Trečia diena ésti neduoda, grobas grobą ryna Krš¹⁰*; Erž, Klm, Ms, Mžk, Rdn, Rt, Skd, Škn, Vn, Žr. Iš vienos vietos dar užrašyta ir – *grobas grobą gainioja*, plg. *Ésti noriu – grobas grobą gainioja* Sg.

⁶ J. Baltušis, Parduotos vasaros, II, Vilnius, 1969, p. 33.

⁷ A. Schleicher, Litauisches Lesebuch und Glossar, Praga, 1856, p. 113.

⁸ St. Skorupka, Słownik frazeologiczny języka polskiego, I, Warszawa, 1967, p. 423.

⁹ Ф. Янкоўск, Беларуская прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы, Мінск, 1962, p. 478.

¹⁰ Po kabliataškio pateiktos gyvenamųjų vietų vardų santrumpas rodo, kur dar tas frazeologizmas yra vartojaamas.

Nepersoniausiai variantas *s grobas grobą ryja* greta *žarna žarną ryja* buvo vartomas (vyresniosios kartos atstovai ji pavartoja ir dabar) palatvės vidurio aukštaičių paribyje esančiame Spirakių kaime, kur pats tas virškinimo organas dabar vadinas *žarna*. Ši reiškinį galima būtų dvejaip aiškinti: arba šis kaimas anksčiau išėjo į žodžio *grobas* teritoriją, arba viso frazeologizmo arealas dėl įvairių priežasčių yra platesnis už atskiro, i jį įeinančio, žodžio arealą.

Daugiausia rašytiniuose šaltiniuose (S. Daukanto, M. Valančiaus raštuose, taip pat J. Basanavičiaus pasakų rinkiniuose) ta pačia reikšme yra užfiksotas ir frazeologizmo *žarna į žarną lenda* variantas *grobas į grobą lenda*, pvz., *Grobas į grobą lenda, taip noriu valgyti* M. Valanč; *Bičiuli, valgyti didei noriu – grobas į grobą lenda*¹¹.

Cia galima dar pridurti, jog su šiais žodžiais iš nedaugelio vietų užrašytų kitokių frazeologizmų variantai taip pat yra ribojami sinonimų *žarna* ir *grobas* arealų, o vienas kitas teturimas ir tik su vienu katruo sinonimu, pvz., pasakymas (*eina*) *kaip grobą pūtęs „nieko nepešęs, nusiminęs, nepatenkintas“*, platėliau vartojamo varianto, sudaryto su žodžiu *žarna*, visai neturi. Taigi jo arealas negali kiek labiau nukrypti nuo žodžio *grobas* vartojimo ploto, t. y. turi ribotis žemaičių tarmėmis.

Mintį, kad atskirų žodžių geografija lemia ir frazeologizmų arealus, dar iš dailes paremia žodžių *epušė, apušė, drebulė, drebuolė* ir su jais sudarytų frazeologizmų geografijos pavyzdys. Pavyzdžiui, reikšme „bijoti“ lietuvių kalbos plote vartojamas frazeologizmas *dreba (virpa) kaip epušė (apušė, apušis, drebulė)* arba *dreba (virpa) kaip epušės (apušės, apušies, drebules, drebuolės) lapas*. Dar vienas to frazeologizmo variantas pasitaiko tose šnektose, kurios vietoj žodžio *lapas* vartoja sinonimą *lakštas*, pvz., *Vilkenyčia (=vilkė) svirpt peršoko, ē aš kap apušės lakštas drebu Grv.* Atskirais atvejais, paprastai labiau slavų kalbų paveiktose šnektose, skiriasi ir to frazeologizmo morfologinė sandara: vietoj daiktavardžio kilmininko slavų kalbų pavyzdžiu jau turimas būdvardis, pvz., *Vaikai dreba kaip lapai apušiniai Dbg.*

Iš čia pateiktų lyginamujų frazeologizmų plačiausiai vartojamas yra variantas *dreba (virpa) kaip apušės lapas*. Išskyurus labiau pietinę vakarų aukštaičių dalį ir kai kurias rytų dzūkų šnekteles, jo vartojimo atvejų užfiksuta maždaug visame lietuvių kalbos plote (pvz.: Bdr, Dbč, Drsk, Grz, Eiš, Jnš, Kri, Klm, Knv, Krs, Krš, Lkm, Lkv, Lnkv, Lp, Mrk, Ob, Plm, Pp, Rgv, Rud, Sk, Škn, Užv, Vg, Žg). Reikia pasakyti, jog šis frazeologizmas pažįstamas ne tik lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse – jis turi atitikmenų kitose kalbose ir yra tarptautinio pobūdžio, plg.: latvių – *trīc (drēb) kā apšu (apses rt.) lapa*¹²; rusų – *как осиновый лист дрожит (трясется)*¹³; lenkų – *trząsi się jak liść (jak listek) osiki*¹⁴; vokiečių – *zittern wie Espenlaub*¹⁵; anglų – *quake (quiver, shake, trembling) like an aspen leaf*¹⁶.

¹¹ Lietuviškos pasakos yvairios, surinko J. Basanavičius, II, Kaunas, 1928, p. 13.

¹² K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca, I, Rīga, 1923–1925, p. 118; D. Caubuliņa, N. Ozoliņa, A. Plēsuma, Latviešu–krievu frazeologiskā vārdnīca, Rīga, 1965, p. 56.

¹³ Фразеологический словарь русского языка, под редакцией А. И. Молоткова, Москва, 1967, p. 226–227.

¹⁴ St. Skorupka, Słownik frazeologiczny języka polskiego, II, Warszawa, 1968, p. 396.

¹⁵ D. Šlapoberskis, Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, Vilnius, 1972, p. 311; Немецко-русский фразеологический словарь, под редакцией Малиге – Клаппенбах и К. Агрикола, Москва, 1975, p. 160.

¹⁶ А. В. Кунин, Англо-русский фразеологический словарь, Москва, 1956, p. 628.

Kodėl tas frazeologizmas vartojoamas įvairiose kalbose, nustatyti nelengva. Bet vargu ar šiuo atveju galima kalbėti apie skolinimosi ar kalbų sąveikos rezultatą, kadangi jis sieja ir geografiškai gana tolimus kraštus. Gal teisingesnė būtų priešlaida, kad daugelyje kalbų tokis pat frazeologizmas galėjo susiformuoti savarankiškai, t. y., kad čia iš dalies susiduriama su tais pat dalykais, kurie lemia ir somatininiu frazeologizmų geografijos ypatumus.

Aptartojo frazeologizmo plothe atskirose lietuvių kalbos šnektose kiti frazeologizmai su žodžiu *apušė* ar jo variantais aiškesnių izoglosių neturi, pvz.: *dreba kaip apušė* Grz, Kp, Lp, Mrc, Pkp, Pnd, Skp, Slnt, Vs, Vvr; *dreba kap apušis* Alz, Srv. Kai kuriose rytų aukštaičių ir rytų dzūkų šnektelėse, vienur kitur netgi žemaičiuose užrašyti posakiai su variantu *epušė*, pvz.: *dreba kaip epušė* Als, Eig, Km, Kvr, Rk, Trš; *dreba kaip epušės lapas* An, Ds, Kvr, Ml, Trgn, Tršk, Užv.

Tose šnektose, kur turimas medžio pavadinimo sinonimas *drebule*, su juo būna sudaryti ir įvairūs kalbamojos frazeologizmo variantai, pvz.: *dreba kaip drebule* Brt, Dt, Jrb, Kb, KzR, Pc, Rdm, Vl, Vlkj, Vlkv; *dreba kaip drebules lapas* Šk, Vdk, || *dreba kaip drebule* Dkš, Erž. Ignalinos rajone sinonimo *drebule* plotoje užrašyta variantas *dreba kaip drebules lapas* Vdš. Beje, tiek tose apylinkėse, tiek visame lietuvių kalbos plothe lygiagrečiai vartojoamas frazeologizmas ir be medžio pavadinimo, plg. (*dreba kaip lapas* (Dglš).

Dar galima pasakyti, jog didesnėje Lietuvos dalyje, ypač kai i frazeologizmą įeina žodis *apušė* (ar *epušė*), daugiausia, atrodo, vartojoamas jo pilnesnysis variantas, t. y. turintis daiktavardį *lapas*: *dreba kaip apušės* (rečiau *epušės*) *lapas*. Su sinonimu *drebule* sudaryti frazeologizmo variantai dažniausiai būna be žodžio *lapas*, – *dreba kaip drebule*. Šio glaučesnio varianto atitikmenė kitose kalbose iki šiol neaptikta. Tad galima manyti, jog jis yra naujesnis, atsiradęs lietuvių kalboje ilgesniojo varianto trumpinimo būdu.

Kaip jau buvo minėta, atskirų šių žodžių ir su jais sudarytų frazeologizmų arealai beveik sutampa, išskyrus vieną kitą nukrypimą, kurie dažniausiai atspindi didesnį sinonimo *apušės* senumą kurioje nors šnekoje. Štai keletas atvejų, kai atskirose šnektose žinomi abu to medžio pavadinimai, o frazeologizmas sudarytas tik su vienu iš jų, pvz., greta medžio pavadinimo *apušė* vartojoamas ir pavadinimas *drebule*, bet frazeologizme tik *apušė* Grz, Jnš, Klm, Lkm, Plm, Sk, Škn; *apušė* || *apušis* || *drebule* || *drebulis*, bet frazeologizme tik *apušė* Dbg; *epušė* || *drebule*, bet frazeologizmas tik su *epušė* Als. Priešingas atvejis, t. y. pavadinimas *epušė* || *drebule*, o frazeologizme turima *drebule*, kol kas užfiksotas tik vieną kartą – Urkuvėnuose.

Kadangi frazeologizmo geografija paprastai negali labai nukrypti nuo vieną jo komponentą sudarančio savarankiško žodžio geografijos, tai, jei susiskaldęs tokio žodžio arealas (kartais net susidedantis iš atskirų viena su kita nesusisiekiančių dalių), nevientisas bus ir tą žodį turinčio frazeologizmo arealas. Sakysime, lyginamasis frazeologizmas *storas kaip ušėtkas „labai storas“* užrašytas pačiose pietinėse dzūkų šnektelėse apie Dubičius. Jo atitinkmuo su to paties žodžio variantu *ušėčkas* turimas kai kuriose palatvės aukštaičių šnektose (Grz, Jnš, Kri, Sk, Žml), kur, kaip ir anose dzūkų šnektelėse, taip vadinamas tam tikras kubiliukas. *Ušėčko / ušėtko* arealą i dalis suskaldo išiterpę to pat objekto kitokią pavadinimą (*cebras / ceberas / ceberkas*) plotai, kuriuose ir kalbamas frazeologizmas vargu ar žinomas.

Kitas atvejis, kai i frazeologizmą įeinantys žodžiai yra vartojoami visame ar kone visame lietuvių kalbos plothe, o veiksmažodinę funkciją atliekantis pats frazeologiz-

mas, sudarytas pagal modelį **D + V₁ (V₂, V₃...)**¹⁷, teturimas tik kai kuriose tarmėse. Pavyzdžiui, daiktavardij *žaibas* (arba jo variantą *žiebas*) ir veiksmažodžius *mesti*, *pilti*, *plieksti* turi daugumas lietuvių tarmių¹⁸. Tuo tarpu frazeologizmo *žaibus mesti* (*pilti*, *plieksti*) „*žaibuoti*“ plotas ribojasi žemaičiais, šiauriniais vakarų aukštaičiais, šiaurine vidurio ir rytų aukštaičių dalimi (plg., pvz.: *žaibus mesti* Antz, Brs, Brž, Grz, Jnš, Jnšk, Kair, Kri, Krs, Krš, Lg, Lnk, Mšk, Ms, Pbr, Pkr, Pš, Pvn, Rdn, Sk, Skd, Slnt, Škn, Šl, Šts, Šv, Užv, Vvr, Žg, Žml; *žaibus pilti* Pnm, Rk; *žaibai pliekia* Škn, *žaibus plieksti* Jnš, Mšk, Sk, Šl; *žeibus pilti* Pvn). Pietiniai vakarų aukštaičiai, pietinė vidurio aukštaičių dalis, dzūkai bei dalis rytiečių, kiek galima spręsti iš turimos medžiagos, atrodo, vietoje šio frazeologizmo vartoja veiksmažodį *žaibuoti*. Su leksiniu variantu *žiebas* to frazeologizmo variantas vartojamas kai kuriose žemaičių šnektose, pvz.: *žiebus mesti* Kv, Lkv, Prk, Šll, *žiebus plieksti* Pj.

Frazeologizmo *žaibus (žiebus) mesti (plieksti...)* variantų užfiksuota ir rašytiniuose šaltiniuose, pvz.: *žaibus mesti* B, M, N, Žem; *žaibus plieksti* Sln; *žiebus mesti* JnE, Mit I 72; *žebus (=žiebus) mesti* BzF 202, Mit I 72.

Taigi šis frazeologizmas nėra naujas. Jo senumą rodytų ir latvių turimas tikslus atitinkmuo, sudarytas su tos pat šaknies žodžiais, kaip ir lietuvių kalboje, plg.: *zibeinus meta allaž biežāk „smarkiai žaibavo“; pērkuons rūcis un zibens metis*¹⁹.

Kitas tos pat rūšies ir pagal tokį pat modelį sudaryto frazeologizmo pavyzdys, kur variantų arealai iš esmės pareina tik nuo antrojo komponento veiksmažodžio, yra posakiai nusakyti vėmimui (paprastai grito ar pagiriojančio), plg.: *Gérei gérei, kas iš to, kad gérei, kad reikia ožius bielyti Vb; Gérē, gérē, kol pradējo ožius draskyt Msn; Tai drēskiau ožius, ī tvorą īsikabinęs Btg; Vakar gérē, dabar ožius gainioja Dbg; Gersi, kol pradēsi ožius ganyt Bgs; Lupsi ožius kaip didelis, tik neik nuo stalo Vlkv; Pradēsi ožius nerti, negerk tiek daug Šl; Tol sédējo prie stalo, kol ēmē oži pjaut Mžk; Škn; Prisigérē, o dabar ožius plēšia Ut; Ožius rauna, ir gana, atsikēlęs Glv.*

Pagal turimus duomenis įvairių variantų arealai yra maždaug taip išsidėstę: *Ožius bielyti* daugiausia užfiksuotas į šiaurę nuo linijos Obeliai – Dusetos – Antalieptė – Daugailiai – Užpalai – Debeikiai – Troškūnai – Karsakiškis – Šeduva – Pakruojis – Joniškis (plg.: An, Ant, Brž, Dgl, Ds, Jnš, Jnšk, Km, Kp, Krs, Lnk, Ob, Pbr, Pkr, Ps, Rk, Šd, Užp, Vb). Variantas *ožius lupti* (kartais šalia kitų) yra užrašytas iš atskirų vietų įpriečiau varianto *ožius bielyti* arealo rytų aukštaičių ir rytų bei vakarų dzūkų bei vadinamo priedžukio ir pietinių vakarų aukštaičių šnektose, pvz.: Alk, An, Ant, Brt, Dbč, Dbg, Dglš, Dkšt, Ds, Dv, Grv, Jz, Klt, KzR, Lb, Lp, Lzd, Pls, Pun, Rod, Rš, Slk, Srj, Šlčn, Švn, Švnč, Trgn, Vdš, Vdšk, Vlkv, VšR, Vv, Zr, Žl; *ožius pjauti* daugiausia užrašytas į vakarus nuo *ožius bielyti* arealo, pvz.: Erž, Grz, Jnš, Krp, Mžk, Sk, Škn, Trk, Vkš, Žg. *Ožius plēšti* užfiksuotas daugiausia rytinėje lietuvių kalbos ploto dalyje, kai kur šalia varianto *ožius lupti*, pvz.: Bgs, Čb, Dbg, Dv, Grv, Ign, Ker, Kvr, Ml, Mlt, Msn, Rud, Šlčn, Ut, Vp, Žl. Atskirais atvejais jis užrašytas ir iš pietinių vakarų aukštaičių šnekų šalia varianto *ožius lupti* Vv. Kiti variantai, taip pat dažniau pasitaikantys rytinėje lietuvių kalbos ploto dalyje, irgi daug kur vartojami lygia greta su kitais variantais, pvz.:

¹⁷ D – daiktavardis, V₁, V₂, V₃ – skirtinės veiksmažodžiai.

¹⁸ Žodžio *žaibas* berods neturi tik kai kurios rytinės lietuvių kalbos šnektos, pvz., apie Daugeliškį, Vidiškes ir kt. vietoj jo, atrodo, vartojama *bliskavica*(?).

¹⁹ K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca, IV, Rīgā, 1929–1932, p. 716.

ožius draskyti Čb, Ker, Msn; *ožius gainioti* Dbg; *ožius rauti* Glv. Atskirais atvejais tokį retesnių variantų pasitaiko taip pat vakarų aukštaičių bei žemaičių šnektose, pvz.: *ožius dréksti* Ar, Bgt, Btg, Rs; *ožius nerti* Šl. Prie retesnių skirtinas ožiui skūrą nulupti, pvz.: *Gérei vakar ir ne vieną ožiui skūrą nulupai* Gdr.

Tolimesnis variantas su skirtingu antruoju ir modifikuotu pirmuoju frazeologizmo komponentu (turbūt laikytinas net aptartojo frazeologizmo sinonimu) *ožkenas pirkti* užrašytas iš atskirų žemaičių dounininkų šnektų, pvz.: *Tik kelis stiklelius išgérė ir jau beperkās už kertės ožkenas; Bene ir tu jau eisi į užtrobi ožkenėles pirkti* Brs; *Tai ką, jau ožkenas perki* Sd.

Dar galima pridurti, kad latvių kalboje irgi turimas pagal tą patį modelį ir su tuo pačiu pirmuoju komponentu sudarytas frazeologizmas su įvairiais variantais, pvz.: *āzi (āžus) dīrāt (kaut, plēst)* „oži (ožius) lupti (mušti, plēsti)“; *āžu ādas spilēt* „ožių odas mauti, temti“; *āžus durt* „ožius durti“; *ar āžu ādām braukt* „su ožiu odom važiuoti“²⁰.

Baigiant apie šį frazeologizmą, pasakyti, kad lietuvių tarmėse yra ir įvairių jo sinonimų, vartojamų vėmimui nusakyti, pvz.: *ačiū sakyti; atgalios augti; atgal versti; auksq (auksinus) skaityti; auksinas dvi kapeikos; dūšia pyksta (papyko, susisuko); dūšią susuko; i plutą mesti; telioką vežti; verši kriokinti* ir kt. Tačiau jų daugiau ir geografija šiame straipsnyje nenagrinėjama.

Kartais tos rūšies frazeologizmų kai kurie variantai sudaro palyginti aiškius arealus. Pavyzdžiui, lietuvių kalbos tarmėse yra gausiai varijuojantis pirmuoju komponentu frazeologizmas, sudarytas pagal modelį D₁ (D₂, D₃, D₄...) + D, nusakyti snigimui didelėmis drėgnomis snaigėmis, pvz., *bobos / diedų / šunies / ubago / vilko / kąsniai*. Plg.: *Sniegta bobų kąsniais* Grk; *Diedų kąsniais sninga, baisu ir išeit* Ker; *Nu ir drimba šunies kąsniais* Lk; *Kaip drito ubago kąsniais, taip ir drimba* Lk; *Kad pradėjo vilko kąsniais drepinti (= drabstyti), ir akys užlipo* Kl; J.

Iš visų čia suminėtųjų variantų ryškiausią izoglosą berods turi posakis *ubago kąsniai*. Pagal dabar turimą medžiagą, jo vartojimo arealas yra išsiskleidęs nuo linijos Biržai – Pabiržė – Pasvalys – Joniškėlis – Šeduva – Kelmė, o nuo Kelmės tolimesnė pietinė jo riba nebéra aiški. Taigi jis vartojamas daugiausia šiaurinėse žemaičių ir aukštaičių šnektose (pvz.: Brž, Grž, Grž, Jnš, Jnšk, Klk, Klm, Kri, Krp, Krš, Lnkv, Ms, Mšk, Mžk, Pbr, Plt, Ps, Rdn, Rd, Sk, Šd, Škn, Tl, Trš, Užv, Vvr, Žg, Žml). Retesnio varianto – *bobos (bobų) kąsniai* – arealas, rodos, prasideda maždaug apie Eržvilką, Girkalnį, Raseinius ir pietų kryptimi nusitęsia už Nemuno (pvz.: Erž, Grk, Gs, Kb, KzR, Rs, Šil, Šk, Švn, VI, Vlkj, Vlkv). Iš atskirų vietų tas variantas užrašytas rytu aukštaičiuose (pvz.: Bgs, Ėr, Pn), bet tikslaus jo vartojimo ploto tuo tarpu negalima nustatyti. Iš vieno kito užrašymo atrodo, kad šalia *bobos (bobų) kąsniai* kai kuriose šnektose pramaišiui vartojama ir variantas *ubago kąsniai* (pvz.: Kps, Plv).

Kokie arealai retesnių tos reikšmės variantų, – *diedų kąsniai, šunies kąsniai, vilko kąsniai*, taip pat tik vieną kartą teužfiksuoto frazeologizmo *duonos kąsniai* (plg.: *Tai sninga duonos kąsniais* Grz), – kol sistematizingiau nerinkti mūsų frazeologizmai, pasakyti nieko negalima.

²⁰ K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca, I, p. 246; D. Caubuliņa, N. Ozoliņa, A. Plēsuma, Latviešu–krievu frazeologiskā vārdnīca, p. 74.

Lietuvių kalbos tarmėse tokiam snigimui nusakyti turima ir kitokių pasakymų. Pvz., iš klaipėdiškių savaitraštyje „Tiesos Prietelius“ išspausdinto sakinio *Pradėjo sniegas bobos kąsniais kristi, tai bus bene gandro kepiai, kaip mūsų tėvai sakyt liubėjo*²¹ galima spėti, kad to krašto šnektose seniau galėjo būti vartojamas frazeologizmas *gandro kepiai*, tačiau daugiau duomenų, kuriais remiantis galima būtų tiksliau apibrėžti jo reikšmę ir bent ši tą pasakyti apie užimamą arealą, neturiame. Atskirai imamas žodis *kepis* „,paplokščia bandelė“, rodos, teturimas tik žemaičių²². Pirmasis frazeologizmo komponentas – paukščio pavadinimas *gandras* – taip pat seniau bene plačiausiai buvo vartojamas žemaičių tarmėse²³.

Kiek aiškesnis yra tos pat reikšmės lyginamojo frazeologizmo – *sninga (sniegti) kaip vištoms arealas*. Iš turimų duomenų atrodo, kad plačiau jis vartojamas vakarinių dzūkų šnektose, tačiau pasitaiko užrašymu ir iš rytu dzūkų bei iš kitur (plg.: Al, Alv, Dbč, Dg, Dv, Eiš, Grv, Kls, Knv, Mrc, Mrk, Nč, Pls, Pun, Rod, Vlk, Vrn). Kai kur dar užrašyta ir vienas kitas jo variantas, pvz.: *Krinta kaip viščiukai (kaip viščiukų galvos)* Aln, Blnk; *Sniegti tai sniegti kaip gaidžiai* Rud.

Ypač įvairių tos pačios reikšmės lyginamujų frazeologizmų užrašyta rytu aukštaičių, iš dalies ir rytu dzūkų šnektose, pvz.: *Nu ir drebia už lango kaip dribleiniai* Kp; *Pagada, sergėk dieve, kaip katinais drebia* Vdšk; Dl. *Sninga kaip kačiukais* Dl; *Drobliuojas, sninga kaip kačiokais* Kp; *Tai sninga, kaip lapais* Čb; Kš, Ut, Zr; *Lauke kaip lapsiai verčia* Ut; *Kad sniega, tai sniega, kaip lopiniais* Lkm; *Kaip nosinėm sninga* Aln; *Sninga kaip pirštinėm* Bgs; *Sninga kaip skarom Žl*; *Drebia kaip skepetom* Aln; An, Blnk, Dbg, Ktk, Kur, Lkm, Mlt, Sdk, Skdt, Sv, Tršk, Užp; *Lauke kaip skriduliais sniega* Km; *Visq dieną vertė sniegą kaip plostais – ir kailinaičiai, ir nešulaitis šlapias* Grv. Tačiau visų tų posakių arealų nustatymui dar trūksta medžiagos.

Be tokių frazeologizmų, kurių abu komponentus sudaro žodžiai, turimi visų ar bent jau daugelio mūsų tarmių, būna ir tokiai, kurių vieną katrą komponentą sudaro žodis, atskirai paimtas, pažįstamas tik labai ribotame areale, bet užtat su juo sudaryto frazeologizmo arealas kur kas didesnis. Pavyzdžiu, *aitas* „,vaikščikas, padauža, nenuoroma“ téra žinomas tik Kupiškio apylinkėse²⁴. Tuo tarpu frazeologizmas *aitais eiti* (*išeiti, nueiti*); *aitų kelias* (*nueiti*); *aitom eiti* „,niekais virsti, išvirsti, niekais nueiti“ vartojamas gerokai didesniame plote, plg.: *Aitais éjo, aitais ir išéjo* Lnkv; *Dirbau, dirbau, ir tas darbas aitais nuéjo* Rm; Alz; *Nieks jo neprižiūréjo ir nuéjo žmogus aitų kelias* Brž; Pbr, Ps; *Aitom eina tas jos vaikas* Ėr. Jis pasitaiko ir iš tų vietų kilusių rašytojų ar kultūros veikėjų raštuose, pvz.: *Aitais išéjo turtai ir pinigai* P. Aviž.

Remiantis tik šia medžiaga, sunku tiksliai nustatyti, kas lémė tokį viso frazeologizmo ir atskirai imamo žodžio *aitas* geografijos nesutapimą. Vargu ar teisinga

²¹ „Tiesos prietelius“. Verlag und Druck von G. Trauszes in Prökuls, 1881, Nr. 13, p. 3.

²² Plg. LKŽ V 582–583.

²³ Beje, frazeologizmo *gandro kepiai* giminaicių gal yra ir tokie posakiai, kaip *Balandis kėpė kepa* Rt; *Gegužė kepė kepa* KrvP(Tv); *Gegužė tur savo kėpė atkepti*, t. y. *turi snigti šlapdirbiais* J; *Dar gegužė iškeps savo kėpę*, t. y. *šals* JI 588, tačiau jų reikšmė yra kiek kitokia. Jie daugiausia vartojami pavasarį pasitaikančiam nepastoviam orui apibūdinti. (Dar plg. kitą žodžio *kepis* perkeltinę reikšmę – kas padrėbta, „pakepta“, „išmatos“, žr. LKŽ V 582–3).

²⁴ LKŽ I 44.

tą nesutapimą aiškinti vien tiktais siauro vietinio frazeologizmo dideliu išpopuliarėjimu. Gali būti ir taip, kad žodis *aitas* seniau buvo pažįstamas plačiau, o šiandien jo arealas yra žymiai sumažėjęs²⁵.

Beje, kartais vieną frazeologizmo komponentą sudarantis žodis, turimas duomenimis, atskirai paimtas iš viso gali būti nevartojamas, t. y. neturėti savo arealo. Sakysime, beveik ta pačia reikšme („dykinėti, niekais virsti“) kaip ir *aitais eiti žemaičių dounininkų* šnektose vartojamas frazeologizmas *paiparibais* (*palparybais, papauribais, pauparibais eiti* (*išeiti, nueiti*), pvz.: *Juk anie visi paiparibais daba eita Ms; Tėvas dirbo, rūpinosi, vaikai palparybais eit Grg; Vos ponas atsitrauksi, darbininkai eit palparybais*, t. y. vienas in vieną šalį, kitas in kitą J; Pln; *Jie géré uliavojo – visas jo gyvenimas palparybais išėjo Sd; Eit pauparibais kiauras dienas, nu kas iš tokio gal būt! Slnt.* Idomu, kad Lietuvių kalbos žodyne su to frazeologizmo variantu yra užfiksotas sakiny s iš poeto ir kultūros veikėjo Silvestro Gimžausko raštų, pvz.: *Petras nu vejo papauribais*, t. y. *nuvejo keliais nedorybės, nuvejo ne tuomi keliu, kur reikėjo eiti*²⁶. S. Gimžauskas kilęs iš Rytų Lietuvos Linkmenų apylinkių. Kokiu būdu jo raštuose atsirado žemaičiams būdingo frazeologizmo variantas, ne visiškai aišku. Tačiau žinoma, kad jis buvo gerai susipažinęs su savo meto ir ankstesnių rašytojų bei kalbininkų darbais. Gal ir ši frazeologizmą jis bus pasiskolinęs iš žemaičių autorių. Kad S. Gimžausko raštų kalba tarmės atžvilgiu yra nevienalytė, yra pastebėjė ir kiti lietuvių kalbos tyrinėtojai²⁷.

Visų tų variantų pirmasis komponentas (*paiparibais, palparybais, papauribais, pauparibais*) yra tas pats žodis, tik vis kiek pakitęs dėl fonetinių priežasčių. Kaip atskiras savarankiškas žodis, atrodo, jis néra užfiksotas jokioje tarmėje ar šnektoje.

Panašaus tipo yra ir frazeologinis junginys, sudarytas iš suprievioksmėjusios dgs. įnagininko formos (*su*) *skardūliais* ir judėjimą reiškiančio veiksmažodžio kokios nors formos, pvz., *bėgti, išbėgo, išdumti, eiti, eik, išléké* ir pan., kuri yra frazeologizmo būtinoji aplinka. Tuo frazeologiniu junginiu nusakomas atliekamo veiksmo intensyvumas, greitumas, pvz.: *Bék su skardūliais, kitaip neužspėsi Žvr; Visi vaikai su skardūliais išdūmė pro duris Vv; Kai sykį rėžiau, tai su skardūliais nulékė VI; Šuo su skardūliais išbėgo iš kiemo Ilg; Nm. Pasitaiko ir šio junginio variantų.* Jis gali būti išplėstas lyginamąja dalelyte (*Eina greit, kaip su skardūliais VI;*) daiktavardinis komponentas gali turėti variantinę formą (*Nutilk, jei nori, o ne – išeisi su skardūneliais* Jrb. *Kad paimsiu lazda, tai su skardūneliais išeisi iš virtuvės* Jrb); arba gali būti praleista, bet nujaučiama veiksmažodžio forma – būtinoji frazeologizmo aplinkybė (*Pareina tėvas girtas, tai visi vaikai su skardūliais iš namų* Lkš).

Kaip matyti iš pavyzdžių, tas frazeologinis junginys užrašytas iš veliuoniškių, zanavykų ir pačios šiaurinės kapsų dalies, retkarčiais pasitaiko dar gretimose šiaurinių vakarų aukštaičių šnektose. Jis užfiksotas ir rašytiniuose šaltiniuose, pvz.; Juškos žodyne: *Skardūliais éjom*, t. y. *šokome smagiai, linksmai*; J. Jablonskio raštuose: *Su skardūliais darbas eina*; P. Cvirkos kūryboje: *Kaip šutri overélė išsliuogia Simukas iš medžio, pirma nusilaužia liekną rykštelię ir su skardūliais*

²⁵ Žodžio *aitas* geografija domėtasi jau ir seniau, plg.: K. Büga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, p. 487.

²⁶ LKŽ IX 351.

²⁷ V. Vanagas, A. Vidugiris, Silvestras Gimžauskas, – Ignalinos kraštas, Vilnius, 1966, p. 218, 221.

bėga galvijams už akių²⁸. Velnias su Perkūnu pamanė, kad laumė atvažiuoja... Vie-
nas šoko pro langą, antras pro kaminą ir su skardūliais išdundėjo²⁹.

Kai kurie to tipo frazeologizmai teužrašyti apskritai tik iš vienos kurios šnekto, pvz., *pakalstomis eiti „dykinėti“*: *Pakalstoms eita vaikai, šalinė[ja], nestova numie Šts; drautį atmesti „susirgti“*: *Užsirišk skarelę, a nori drautį atmesti Sk; Pamatysi, kaip Liokadija drautį atmes teip nesisaugodama Sk*; Jie yra jau gry-
nai vietinio pobūdžio.

Šiais atvejais frazeologinio junginio geografiją lemia jo pirmasis komponentas, o ne antrasis komponentas – veiksmažodis.

Be frazeologinių junginių, kurių geografiją vienaip ar kitaip lemia kurį nors jų komponentą sudarančio žodžio arealas, nemaža yra ir tokiai, kurių izoglosa pareina ne nuo viso tokio žodžio apskritai, bet nuo vienos kurios jo reikšmės. Sakysim, žodis *drevė* bei jo variantai aprēpia didžiąją lietuvių kalbos ploto dalį, tačiau su tuo žodžiu sudaryti tokie frazeologiniai junginiai, kaip pvz., *storas kaip drevė „labai storas“*, teužrašyti tik iš kelių vakarų dzūkų šnekto (Dbč, Vrn). Taip yra todėl, kad tiktai nedidelėje vakarų dzūkų tarmės *dreve* vadinama stora pušis, kurioje, paprastai, būdavo laikomos bitės, o visur kitur šis žodis reiškia medžio uoksą, šovą, kiaurymę.

Dar mažesnį plotelį tegali užimti lyginamasis frazeologizmas *aukštas kaip drevė „labai aukštas“* Mrc, nes apskritai storos aukštostos pušies reikšme žodis *drevė* vakarų dzūkų šnektose berods vartoamas dar siauriau. Galimas daiktas, jog seniau žodis *drevė* ar jo variantai tokia reikšme vartoti kur kas plačiau, plg. šiauriniuose vakarų aukštaičiuose užrašytą sakinį: *Tai merga kaip dravis Jrb*³⁰.

Savo ruožtu, tose tarmėse, kur žodis *drevė* vartojuamas uokso, šovos reikšme, užrašyta frazeologizmu, kuriuose atispindi būtent ši jo reikšmė. Pavyzdžiui, kai kuriose palatvės vakarų ir vidurio aukštaičių šnektose (Jnš, Sk, Škn) turimas frazeologizmas *ilindo kaip į drevę*. Jis pasakomas, kai ko nerandama, kai kas prapuola (daiktas, žmogus, gyvulys).

Būna ir kitokių to tipo atmainų. Vieną jų čia bandysime aptarti.

Paprasta deminutyvinė žodžio *dievas* forma *dievaitis* galima visose tose lietuvių tarmėse, kurios turi priesagą *-aitis*. Kiek specialesne reikšme – „pagonių dievas“ – tas vedinys vartotas raštų kalboje³¹. Tačiau kai kuriose pietrytinėse vakarų dzūkų šnektose (pvz.: Arm, Dbč, Nč, Pls, Rod, Vrn) jo reikšmė yra visai kita: čia jis reiškia ménulį. Iš pastarosios natūraliai išplaukia antroji reikšmė – „ménuo (dvyliktoji metų dalis)“. Taigi tame mažučiame areale *dievaitis* vartojuamas dvieim reikšmėm ir abiem reikšmėm vartojuamo žodžio arealai, atrodo, sutampa. Su tuo vedi-
niu sudarytų frazeologinių junginių čia irgi yra dvi grupės, nes jų reikšmės esti aiškiai motyvuotos, t. y. ryšys tarp atskirų žodžių reikšmių ir atskirų posakių reikš-

²⁸ P. Cvirka, Raštai, II, Vilnius, 1949, p. 10–11.

²⁹ P. Cvirka, Raštai, V, Vilnius, 1949, p. 39.

³⁰ Plg. dar: „*Dravič* ir jos draugų pagrindinė reikšmė yra buvusi ne „uoktas“, „duoba“, „kiauruma“, „dūpolo“, bet „medis“, „pušis“. Taip bent rodo buvus *dravies* giminaičiai... (K. Būga, Rinktiniai raštai, II, Vilnius, 1959, p. 63).

³¹ Minėtini greičiausiai iš tos reikšmės išriedėjė ir tokie lyginamieji posakiai, kaip pvz., *Dėdė [sūnų] myléjo kaip akį ir užaugino kaip dievaitį* (labai išdidę, išpuikus) (I. Si monaitytė, Vilnius Karalius, 1939, p. 395). *Diksas, ans žioplys, mieste didžiai pasipūtęs ir su rūbais blizgančiais kasdien išsirėdės, nei dievaitis koks tarp būrų skiauturę rodo* (K. Donelaitis, „Pavasario linksmybės“, – Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, Vilnius, 1957, p. 165).

mių gana aiškiai suvokiamas: vieni jų susiję su reikšme „ménulis“, kiti – su „ménuno“, plg.: *Prastas valgis – dievaitis matos* (apie prastą, skystą viralą) Nč, Pls, Rod; *Anas dievaičio su dievaičiu nesuveda* (ménesinio atlyginimo neužtenka) Dbč; Nč, Pls. Kiek galima spręsti iš turimos medžiagos, kaip sutampa abiejų *dievaičio* reikšmių arealai, lygiai taip pat sutampa ir abiejų grupių frazeologinių junginių arealai. Čia turime tokį atvejį, kai su keliomis skirtingomis to paties žodžio reikšmėmis sudaryti frazeologizmai turi bendrą arealą, nulemtą sutampačių žodžio reikšmių arealų.

Prie mūsų jau suminėtų veiksnių, lemiančių frazeologizmų arealus, reikia priedurti, kad tie arealai tam tikrais atvejais pareina dar ir nuo kurio nors krašto (srities) geografinių, etnografinių ir kt. ypatumų. Štai iš nederlingos smėlio žemės seniau sunkiai besiverčiantys dzūkai susikūrė frazeologinių posakij *iš kašelių gyventi*, plg.: *Anksčiau čia visi tik iš kašelių gyveno – grybus rinko, uogas rinko, miestan nešė Mrc.* (Pirmajį frazeologizmo komponentą sudarantis daiktavardis *kašelė* tose šnektose reiškia pintinę.) Kitur, kur uogavimas ir grybavimas bent kiek didesnės reikšmės neturėjo, su tuo daiktavardžiu sudarytais frazeologiniais junginiais paprastai nusakomas tik elgetavimas, plg.: *Tegul nedirba, ka neoria, galės ant senatvės kaše užsikabinti Sk. Taip beplatavodamas tu greitai kašes užsikabinsi* (Jnš; Lnkv, Žg). Pastaruoju atveju žodžio *kaše* ir reikšmė skirtinga – čia jis dažniau reiškia maišelį („terba“).

Tų frazeologizmų ir vaizdingų posakijų, kurių vieną komponentą sudaro asmenvardis, t. y. žmogaus vardas arba pavardė, geografija taip pat labai įvairuoja. Kartais tokis posakis vartojamas tiktais viename³² arba keliuose gretimuose kaimuose. Pavyzdžiui, Joniškio rajono Spirakių kaime kam nors įkyriai verkšlenant, burbant, dažnai pasakoma *Ko čia kunkšti ir kunkšti kaip Marcijana. Tau vis negerai, ir negerai – vis nepatenkinta kai Marcé.* Seni žmonės aiškina, kad tiems palyginimams atsirasti dingstį davusi kadaise čia gyvenusi labai įkyraus būdo moteris. Sako, jog iš pradžių būdavusi dar pridedama net ir tos moters pavardė, bet ilgainiui ji iš posakio iškritusi: matyt patronimas tebuvo reikalingas tol, kol posakis iš atsiktinio palyginimo virto čia pastovių frazeologiniu junginiu.

Su asmenvardžiu sudarytam vietiniam frazeologizmui papilsti didesniame plote greičiausiai trukdo tai, kad jis gerai suprantamas yra tik toje apylinkėje, kur gyveno žmogus, vienokiomis ar kitokiomis savo būdo ar išvaizdos ypatybėmis davęs dingstį atsirasti kalbamajam posakui.

Panašiai esti ir tada, kai vaizdingasis posakis sudarytas ne su vardu, o su pavarde. Pavyzdžiui, Šiaulių rajone Žarėnų–Latvelių apylinkėse galima išgirsti posakį – *apsileidės kaip Šlauštas*. Šiam palyginimui atsirasti davė pamata iš netolimų Kruopų kilęs ne viso proto elgeta, dėl savo ligos nesugebėjęs nė trupučio paisyti kūno švaros ir apdarо. Tuo nepaisymu nė iš tolo negalėjo jam prilygti joks kitas to krašto vargšas. Kadangi jis klajodamas nueidavo toli, placiai buvo savotiškai pagarsėjęs, tai palyginimą su jo pavarde, o kartais dar ir vardu, tame krašte sustinkama įvairiose vietose ir įvairių, bet jų turinys yra panašus – visuose juose iškeliamą kokią nors minėtojo asmens išvaizdos ar elgesio ypatybę, pvz.: *Atėjo, atsisėdo ir nebeineina sau kaip Šlauštas Škn; Žiūriu ateina tarbom apsikabinėjęs kaip*

³² Plg. dar Б. Ф. Захаров, Личные имена и прозвища в составе диалектных фразеологизмов, – Ономастика Поволжья, 2, Горький, 1971, p. 96.

Šlauštas *Vincentas Škn*; *Nuplyšęs, nuskretęs kaip Šlauštas, ar jau drabužio geresnio nebetri Žar-Latv.*

Kalbant apie vietinės kilmės frazeologinių junginių su asmenvardžiais geografijos ypatumus, dar galima pridurti, jog palyginimai su pavardėmis, atrodo, gali turėti didesnius vartojimo plotus, negu palyginimai su vardais. Taip yra dėl to, kad pavardė geriau išskiria asmenį iš aplinkos, pagal pavardę žmogus pažįstamas daug platesnėje apylinkėje, negu pagal vardą, taigi tuo pačiu sąlygojamas ir didesnis „pavardinio“ frazeologinio junginio arealas. Tuo tarpu vietinės kilmės lyginamieji frazeologizmai su vardais, pvz.: *kaip Marcē*; *kaip Marcijana*, net ir gretimame kaime reikalauja papildomos informacijos – kokia *Marcē*, kokia *Marcijana*?³³

Dalis frazeologizmų bei vaizdingų posakių glaudžiai susiję su tam tikrais etnografiniais dalykais. Tokių frazeologinių junginių arealą lemia atitinkamo etnografinio dalyko, pačios realijos paplitimas. Sakysime, tame Lietuvos kampe, kur daromas naminis alus, pvz., apie Žagarę, yra užrašytas frazeologizmas – *raganos alų daro* (sakoma, kai iš pelkių, paupių, tarpmiškių šliaužia rūkas, paprastai po lietaus). Toks posakis vargu ar įmanomas Pietų Lietuvoje, kur alus namuose daromas palyginti labai retai. Palyginkime kitus tarmėse žinomus tą patį reiškinį nusakančius frazeologizmus be komponento *alus*, pvz.: *Kiškis pirti kūrena Slm*; *Lapė žuvis kepa Grv*; *Laumė pečių kūrena Tvr*.

Savitą frazeologijos sluoksnį sudaro vadinamieji termininiai frazeologizmai. Jų geografija, iš esmės lemianta tų pačių veiksnį, kaip ir kitų mūsų nagrinėtųjų frazeologizmų geografija, turi ir šiokių tokų specifinių bruožų. Čia kiek paliesime kai kurių etnografinios, botanikos ir zoologijos srities termininių frazeologizmų geografijos ypatumus.

Etnografinio termininio frazeologizmo arealas pirmiausia pareina nuo etnografinės realijos (daikto, papročio, tikėjimo) arealo. Pavyzdžiui, skirtinges ūkininkavimo būdas, papročiai, įvairūs tarpusavio santykiai su tomis ar kitomis kaimyninėmis tautomis atskirose Lietuvos etnografinėse srityse nulémė savitą valgių ir gérinų gaminimą. Todėl ribotame plote esti vartojami ir su tam tikromis etnografinėmis ypatybėmis siejami ir kai kurie vaizdingieji valgių pavadinimai – termininiai frazeologizmai. Pavyzdžiui, tik palatvės šnektose tėra paplitęs iš latvių kalbos skolintas valgio pavadinimas (iš dalies ir gaminimo būdas) *skaba putra* (plg. latvių *skāb-putrā*³⁴) – sriuba iš virtų kruopų ir varškės arba iš virtų kruopų ir rūgštaus pieno: *Vasaros laike, kai karšta, mes nieko kito nebevalgom tik su kamės visi apie skabos putros puodą Sk; Mama privirs skabos putros, mes ir tutinam apsisukdami* (Jnš; Jnšk, Kri, Škn, Žml).

Tiktai tam tikroje Žemaičių dalyje bei gretimose aukštaičių vietovėse verdama tarkuotų bulvių su kruopomis arba kartais su miltais košė. Jos pavadinimo *šilkinė* (*silkinė*) košė arealas nenutolsta nuo paties objekto arealo. Jis užrašytas, pvz., iš Kuršenų, Lyduvėnų, Luokės, Padubysio, Pakapės apylinkių.

Tos rūšies frazeologizmai gali turėti ir sinonimų arba variantų. Pavyzdžiui, daugiausia šiaurinė dalis žemaičių bei gretimi vakarų aukštaičių verda bulvių košę su miltais. Iš pasitaikančių užrašymų matyti, jog jos pavadinimas *pusmarškonė košė*

³³ Plg. dar tame leidinyje spausdinamą straipsnį „Frazeologiniai junginiai su asmenvardžiais“, kuriamo pateikiama viena kita pastaba apie tos rūšies frazeologizmų (su asmenvardžiais) paplitimą.

³⁴ Latviešu – krievu vārdnīca, Rīga, 1963, p. 676.

yra vartojamas Mažeikių, Laižuvos, Tirkšlių, Telšių, Rietavo, Kuršėnų, Gargždų, Šakynos, Šlapgirės apylinkėse. Variantas – *pusinė košė* užrašytas apie Mosėdį, Šauklius, Grūšlaukę, Papilę, Gadūnavą, Žlibinus.

Atskirų etnografinių rajonų papročiai, pareinantys nuo kurių nors tradicijų ar atspindintys praeities tikėjimų reliktus, taip pat riboja su jais susijusių termininių frazeologizmų arealus. Pavyzdžiui, aiškius vartojimo plotus turi kai kurie vaizdingieji posakiai, susiję su vestuvinių papročių tradicijomis. Vieni jų, tokie kaip *piršli karti*, pažįstami kone visoje Lietuvoje, kiti būdingi tik atskiroms tarmėms ar net jų dalims. Pavyzdžiui, berods tik dalyje Rytų Lietuvos, daugiausia apie Kupiškį, be visų kitų vestuvinių papročių ir juos atspindinčių frazeologinių junginių kaip antai – *suolą pirkti; kertę pirkti; raktus pirkti; vartus pirkti* arba: *suolą parduoti; kertę parduoti* ir t. t., dar yra paprotys ir *sodą pirkti; sodą parduoti*³⁵.

Su kalendorinių švenčių papročiais susiję įvairūs terminai taip pat turi aiškius paties papročio paplitimo nustatytus arealus. Pavyzdžiui, Dieveniškių apylinkėse 19a. pabaigoje Jurginių išvakarėse tam tyčia apsirengę šeimininkas išeidavo išvaryti pirmosios vagos. Jis išsinešdavo duonos riekę ir žiupsnelį druskos. Išareš 1–2 vagas, grįždavo namo ir visiems namiškiams duodavo ragauti anos duonos, vadinamos *užarinėjimo duona*³⁶.

Baltarusijos TSR Gervėčių apylinkėse per Jurgines šeimininkas apeidavo laukus su bandele, kurioje būdavo ikeptas kiaušinis, vadinas *derliaus kiaušiniu*, plg.: *Ė kap anas* (šeimininkas) *sugrižta, deda kukelaitę* (= bandelę), *pjausto – gaspadorius pats turi derliaus kiaušini valgyt*.

Mūsų laikais abu papročiai ir su jais susiję terminai – *užarinėjimo duona* ir *derliaus kiaušinis* šiuo metu téra užfiksuoti tik tose dviejose apylinkėse. Kokie jų arealai buvo senų senovėje – nežinome.

Pats objektas kai kada riboja ir botanikos sričiai priklausančių termininių frazeologizmų arealus. Pavyzdžiui, *pelenélė raktažolė* (*Primula farinosa*) auga tik Šiaurės Lietuvoje. Pietų Lietuvoje néra nei augalo, nei jo pavadinimų³⁷. Dalis jų yra termininiai frazeologizmai, vartojami labai ribotose apylinkėse. Pavyzdžiui, turimais duomenimis tik apie Biržus ir Pabiržę téra vartojamas frazeologizmas – *kregždės ašarėlės*, apie Vegerius – *blezdingos akelės*. Kaip matome, ir čia frazeologizmo arealas savo ruožtu dar pareina ir nuo vieną jo komponentą sudarančio žodžio arealo (t. y. čia atispindi ir *kregždės / blezdingos* geografija).

Kartais augalas auga visoje Lietuvos teritorijoje, tačiau jo pavadinimais vartojami termininiai frazeologizmai palyginti néra gausūs, nes lietuvių tarmėse jis daugiausia vadinas vieno žodžio pavadinimais. Pavyzdžiui, darželio gėlė – *kurpelė* (*Aconitum*) turbūt dėl žiedo formos dažniausiai vadina dar *bačiuku, čebateliu, kurputė, sopageliu, kanteple* ir kitaip, o termininis frazeologizmas jos pavadinimui turimas tik vienas, ir i tą patį ieina įvairūs bato pavadinimo variantai bei sinonimai, plg.: *Marijos čebatėlis Nj, Pg; Marijos batelis Nm; Marijos batukas Kd, Kur, Vvr; Marijos kantaplėlis Krkn, švenčiausios panelės Marijos kantapliukas Ukm*.

Kai kurie visoje Lietuvoje augantys augalai šalia vieno žodžio pavadinimų turi ir daug tokių, kuriuos sudaro termininiai frazeologizmai, pasižymintys turtiniga

³⁵ Vestuvinių *sodas* – puošnus iš šiaudelių ir dirbtinių gėlių padarytas tam tikras reketukas, arba vaisiais ir saldainiais bei spalvotais popieruikais papuošta eglutė, kurios šakose bū davo lélé – „sodininkas“, žr. Lietuvių etnografijos bruozai, Vilnius, 1964, p. 497 (Toliau: LEB).

³⁶ LEB 543.

³⁷ J. Dagys, Lietuviškas botanikos žodynas, I, Kaunas, 1938, p. 280 (Toliau: J. Dagys, LBŽ).

sinonimika. Deja, remiantis labai negausiais duomenimis, negalima nurodyti tikslų atskirų sinonimų plotų. Pavyzdžiui, *kiškio ašarėlės* [(Briza media) dar vadinama yra šiaisiais termininiais frazeologizmais: *kiškio ašarėlės* Pg, Pn, Rm; *dievo ašarėlės* Ob, Rk; *kiškio kanapės* Brž, Pbr, Pn; *zuikio kanapės* Škn; *kiškio kruopos* Paj, Pin, Pc, Pn, Šd; *Marijos ašaros* Pn; *Véjo avižos* Brž; *žvirblio ašarėlės* Jnš, Sk; *žvirblių kanapė* Grz, Jnšk, Kri, Lnkv, Pkr, Žg. Iš rašytinių šaltinių dar žinoma: *zuikio avižos* T. Ivan; *zuikio rugiai* Mit, II 3(9).

Termininiai frazeologizmai, einantys visoje Lietuvos teritorijoje pažįstamų gyvūnų pavadinimais, taip pat turi skirtingus arealus. Pavyzdžiui, vabalėlis *boružė* (*Coccinella septempunctata*³⁸), be paprastų vieno žodžio pavadinimų, yra dar vadinama įvairiais termininiais frazeologizmais, kurie lietuvių tarmėse pasiskirstę nevienodai. Iš šių termininių frazeologizmų plačiausiai paplitęs *dievo karvytė* bei jo variantai, suformuoti antrojo komponento morfologinių vedinių, pvz., *dievo karvelė* (*karvikė* / *karvukė* / *karvutė*). Bendrą *dievo karvytės* (-elė, -ikė, -ukė, -utė) arealą, pagal turimus duomenis galima apytiksliai nusakyti taip: vakarinė jo riba eina maždaug pro Žagarę – Šiaulius – Radviliškį – Dotnuvą – Kėdainius – Vilkiją iki Nemuno. Toliau Nemunu iki Smalininkų. Rytinė ir pietinė riba apytikriai eina per Zarasus – Dūkštą – Ignaliną – Švenčionelius – Musninkus – Aukštadvarį – Birštoną – Simną – Veisiejus.

Dievo karvytė dėsningiausiai vartojama rytų aukštaičių tarmėse. Ne taip dėsninai, greičiausiai kaip naujesnis, tas pavadinimas pasitaiko ir kitose tarmėse: vidurio aukštaičių šiaurinėje ir pietinėje dalyje, vakarų aukštaičių kapsų-zanavykų šnektose (beje, pietiniai vakarų aukštaičiai turi ir įvairių kitokių to vabalėlio pavadinimų – *barbulė*, *barbutė*; *boruška*, *poruška* ir kt.). Greičiausiai kaip ateivis iš rytinės lietuvių kalbos ploto dalies, jis pasitaiko rytiniame šiaurės vakarų aukštaičių tarmės p aribyje. Nedažnas jis rytų dzūkų tarmėje pačiame rytiniame arealo pakraštyje, o vakarų dzūkų pietrytiname pakraštyje kai kur užrašytas šalia būdingesnio vieno žodžio pavadinimo *babuška* arba šalia su tuo žodžiu sudarytų įvairių frazeologizmo variantų. Žemaičiuose jis užrašytas tik iš atskirų vietų, todėl atrodo jog tose tarmėse jis yra naujas (ten vyrauja pavadinimas *petronėlė* bei jo variantai – *petrelis*, *petriukas* ir kt.). Iš turimos medžiagos atrodo, jog *dievo karvytės* arealo centras yra Rytų Lietuvoje, dešinėje Neries pusėje, maždaug į 1ytus nuo linijos – Pandėlys – Vabalninkas – Kupiškis – Anykščiai – Ukmergė – Čiobiškis – ir tėsiasi iki to pavadinimo nubrėžto arealo rytinės ribos. (Nurodytame plote beveik neužrašyta jokių kitų to termininio frazeologizmo variantų ir vienažodžių sinonimų.)

Galim a pridurti, jog identiškas to mūsiškio frazeologizmo atitikmuo turimas latvių, tikt ai sudurtinių žodžių pavidalu (plg.: *dievgotiņa*³⁹, *dievgūsnīja*⁴⁰), bei kai kuriose slavų kalbose (plg.: rusų – *божья коровка*⁴¹; baltarusių – *божая кароўка*⁴²; lenkų – *boża krówka*⁴³, bulgarų – *божка кровица*⁴⁴).

³⁸ Raša nt apie termininius frazeologizmus, naudotasis Lietuvių kalbos atlaso fondais, esančiais LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institute.

³⁹ A. Bojāte, V. Subatnieks, *Lietuviešu–latviešu vārdnīca*, Rīga, 1964, p. 98.

⁴⁰ K. Mülenbacha *Latviešu valodas vārdnīca*, I, p. 484.

⁴¹ X. Lemhenas, *Русско-литовский словарь*, Kaunas, 1948, p. 26.

⁴² Белорусско-русский словарь, Москва, 1962, p. 128.

⁴³ V. Vaitkevičiūtė, *Lenkų–lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius, 1964, p. 182.

⁴⁴ М. А. Леонидова, *Место собственного имени в лексической и фразеологической системе языка, „Годишник на Софийския Университет факултет по славянской филологии“*, 1974, p. 110–111.

Apibendrintai nurodytame *dievo karvytės* plote pasitaikantys to frazeologizmo variantai yra retesni, o kai kurie jų atspindi tik atskiroms šnektoms būdingus priesaginius antrojo komponento vedinius. Plg. jų geografiją: *dievo karvė*, pvz.: Ign, Kzt, Mrkt, Švnč; *dievo karvelė* (*pondievo karvelė* Trš) dažniau vartojamas rytiniame ploto pakraštyje apie Dūkštą, Ignaliną, Švenčionis, taip pat (paprastai šalia vieno žodžio pavadinimą arba kitų retesnių termininių frazeologizmų bei variantų) jis kiek dažnesnis žemaičių dounininkų tarmės šiaurinėje dalyje, o taipgi užrašytas ir iš atskirų kitų tarmių vietų, pvz.: Adm, Als, Brn, Btrm, Bržn, Dkšt, Dpš, Dsm, Eidž, Gml, Gnn, Grdž, Grg, Grl, Gršl, Grv, Gržl, Gžn, Kcg, Krtm, Ktv, Kvl, Lc, Ldv, Lž, Ml, Mnšk, Mrg, Mtj, Mžui, NmjB, Nmš, Onš, Pa, Pčk, Pdv, Pršm, Rdm, Rš, Skd, Slnt, Šak, Üd, Urv, Varn, Vg, Vl, Zbl, Zst, Žemt, Žlb, Žž, || *dievo karvytė* Ant, Brš, Ck, Čk, Ds, Erž, Yl, Yš, Jdp, Kkl, Klm, Kmn, Knk, Krsn, Kš, Ktn, Ktv, Kz, Mlt, Mrkt, Ob, Pdg, Piev, Pkš, Pp, KetS, Skrd, Smn, Šauk, Šmn, Šš, Švnč, Švnčn, Trk, Trm, Vlk, Vrk, Zr, Žg, Žsl. Variantas *dievo karvikė* daugiau būdingesnis žemaičių dūnininkų tarmei, bet pasitaiko užrašymu ir iš gretiminių šnektų, pvz.: Alj, Aukšt, Gnč, Lkv, Rgl, Strg, Šll, Šlp, Trš, Užv, Vg, Žv, || *dievo karvytė* Ilgž, Skdv, Šauk; *dievo karviukė* Btg; *dievo karvukė* (palyginti dažnai šalia kitų pavadinimų) neretai sutinkama vakarinių dzūkų tarmėje, pvz.: Btrm, Drc, Dsm, Ndž, Pvč, || *dievo karvytė* pvz.: Brb, Dg, Jv, Krsn, Lp, Lpln, Pv, Rdm, Vngr, Vs. Palyginti retai ji pasitaiko pietinių vakarų aukštaičių atskirose šnektelese, pvz.: || *dievo karvytė* KzK, Lbv, Pšlv; taip pat pačioje pietinėje vidurio aukštaičių dalyje (priedžiukyje), pvz.: || *dievo karvytė* Brb, Jz. Variantas *dievo karvutė* kone visada šalia *dievo karvytės* ar kitų pavadinimų būdingesnis pietų aukštaičiams ir pietinei vidurio aukštaičių daliai, tačiau vienur kitur užrašytas ir iš kitų tarmių, pvz.: Alv, Alvt, Až, Brč, Dt, Grl, Grv, Jtj, Kriū, Lkč, Lnk, Mčč, Pšlt, Rgn, Rt, Slp, Slv, Šlpb, Üd, Varn, Vn, Všt, Žgr; || *dievo karvytė*, pvz.: Al, An, Antk, AukšP, Auk, AžB, Bj, Čkn, Dg, Dsm, Erž, Grv, Ig, Iš, Antr, Kbr, Klvr, Kngš, Knk, Kps, Krk, Krm, Krsn, Kš, Kt, Ktk, Ktv, Kulv, Ldvn, Lnk, Mlt, Mrč, Mrg, Mrkt, Mrs, Msn, Mzr, NjU, Ob, Pc, Pdv, Pjv, Plut, Plv, Prn, Prv, Pšlv, Pvč, Rdm, Rgn, Rk, Rmš, Skrd, Slk, Ssk, Strg, Šnk, Šnp, Št, Varn, Vdn, Vygr, Vlč, Vlkj, Vn, Vp, Vrk, Zp, Žsl, Žž⁴⁵.

Apie Kupiškį šalia *dievo karvytės* yra užrašytas variantas, sudarytas su vaikų kalboje ten vartojamu karvės pavadinimu *būbė* – *dievo būbė*. Nedideliame pločelyje antrasis frazeologizmo komponentas turi mažybinę to žodžio formą – *dievo būbytė* (Kp, Nrn, Skp, Šmn).

Be *dievo karvytės* ir kitų jos morfologiškai įvairuojančių formų, pasitaiko ir tokų šio frazeologizmo variantų, kurie turi pakitusi pirmajį komponentą, pvz.: *Petro karvytė* (Tvr); *švento Petro karvė* (Urv, Zst); *švento Petro karvelė*

⁴⁵ To frazeologizmo variantais kai kur vadina kitas šviesiai raudonas dirvoje gyvenantys mažytis vabalėlis – tam tikra erkės vystymosi stadija (*Trombidium holosericum*). Pavyzdžiu, apie Skaistgirį ir šiaurvakarinėje Joniškio apylinkių dalyje *dievo karvytė* vadinas vabalėlis *Trombidium holosericum*, o *boružė* (*Coccinella septempunctata*) turi vardą *barbolėlė*. Vadinas, termininio frazeologizmo – *dievo karvytė* (*karvelė*, *karvikė*, *karvukė*, *karvutė*) reikšmė gali būti dvejopa. Kadangi iš surinktosios medžiagos negalima tiksliai nustatyti, kuriose vietose katras tų dviejų vabalilių vadinas to termininio frazeologizmo vienokiu ar kitokiu variantu, tai straipsnyje pateikiamus *boružės* reikšme vartojamų to frazeologizmo variantų arealus gali tekti dar gerokai pakoregti.

Beje, galima pasakyti, jog *dievo karvuke* (Rdm) dar vadinas vandenye gyvenantis vabalukas (*Gyrinus natator*), kuris kai kur turi pavadinimą *dievo jautelis* (NdŽ, Kps).

(Antk, Brn, Klk, RdN, Grd, Tvr, Ždv); *švento Petro karvytė* || *dievo karvytė* (Brkl, Klvr). Tokiam pirmojo komponento pakitimui galėjo turėti įtakos vienažodžiai boružės pavadinimai, kaip *petrelis*, *petrukas*, *petronėlė*.

Kiti taip pat reti tos pačios reikšmės ir panašios konstrukcijos su bendriniais daiktavardžiais sudaryti termininiai frazeologizmai užrašyti tik iš atskirų vietų, pvz.: *dievo bobytė* Všt, || *dievo karvytė* Kpr, Skrd; *dievo bobutė* || *dievo karvytė* Vb; *dievo motina* Plkn; *dievo motinėlė* Eič.

Neretai šalia *dievo karvytės*, rečiau jos variantų, yra vartojama įvairių tos pat reikšmės „hibridinių“ termininių frazeologizmų. Jie padaryti prie vienažodžių, dažniausiai asmenvardinės kilmės pavadinimų, pridedant (greičiausiai pagal jau aptarto termininio frazeologizmo pavyzdį) daiktavardžio *dievas* kilmininko formą. Tokios darybos pavadinimai daugiausia paplitę vidurio ir rytų aukštaičių tarmėse, t. y. nuo jau minėtos vakarinės (Žagarė – Šiauliai – Radviliškis – Dotnuva – Kėdainiai – Vilkija) *dievo karvytės* ir jos variantų arealo linijos į rytus. Plg.: *dievo barbutė* Ėr; *dievo katrytė* Rm, Vrš (|| *dievo karvytė*); *dievo petrelis* Pašl; *dievo petriukas* Ob (|| *dievo karvytė*). Be šių, Žeimelio, Biržų, Linkuvos, Joniškėlio, Pasvalio, Vabalninko, Pakruojo, Šeduvo apylinkėse ypač dėsningą arealą turi *dievo marytė* pvz.: Dkn, Ėr, Gst, Jrgn, Ljn, Nj, Rgn, Rgv, SmlB, Srk, Stgv, Strp, Škt, || *dievo karvytės* Bčn, Der, Dknn, Gtč, Jnšk, Jrgn, Kngš, Kri, Kršš, Lpč, NmjP, Nrn, Nrš, Obl, RdN, Pbr, Pkr, Ps, Šd, Škns, Šlčn, Šln, Užš, Vb, Žml. Toks dažnas dviejų vienos reikšmės termininių frazeologizmų viename geografiniame plote buvimas galbūt aiškintinas plačiau vartojamo frazeologizmo *dievo karvytė* veržliai ekspanšija į senesnių vieno žodžio pavadinimų plotą. Tokių vieno žodžio pavadinimų tame plote užrašyta ir dabar, pvz., *marytė*, rečiau *marusytė*, *marusia*, o jų senumą dar paliudija ir kitų kalbų analogiški boružės pavadinimai, plg. latvių *mārīte*⁴⁶, vokiečių *Marienkäferchen*, *Marienkäfer*⁴⁷, bulgarų márička⁴⁸. Antra vertus, galima ir tokia prielaida, kad čia yra suplakti pavadinimai dviejų skirtingų – *Coccinella septempunctata* (*dievo marytė*) ir *trombidium holosericum* (*dievo karvytė*) – gyvių, kurie tame plote anksčiau greičiausiai buvo skiriomi ir turėjo savus atskirus pavadinimus, o ilgainiui ir gyviai, ir jų pavadinimai gal buvo sutapatinti.

Pietinėje Lietuvos dalyje pasitaiko neplačiai vartojamų termininių frazeologizmų, kur vienas katras komponentų greičiausiai yra atsiradęs tik dėl rimo ir ritmo, pvz.: *babuška* – *rabiška* Alv, Dsm, Kb, Ndž, Pvč, Škl, Tlt; *rabiška* – *barabiška* (sn. || *dievo karvytė*) Jz; *babuška* – *rapuška* Dsm; *boruška* – *poruška* Šk; *marška* – *pomparška* Pls. Kartais tokio termininio frazeologizmo antruojų komponentų yra asmenvardinai vediniai, pvz.: *babuška* – *mariuška* Gnn, *babūška* – *marūška* (|| *dievo karvytė*) Mrc, Seln; *babuška* – *maruška* (|| *dievo karvytė*) Lpln, arba priešingai – asmenvardinis vedinys yra pirmasis termininio frazeologizmo dėmuo, pvz.: *mariūčka* – *babūčka* (|| *dievo karvytė*) Mrc, Smn; *maruška* – *babuška* Avž; *petronėlė* – *poruškėlė* (|| *dievo karvytė*) Skrd; *petriukas* – *broliukas* (|| *dievo karvytė*) Ds.

Yra ir tokius tos rūšies termininių frazeologizmų, kur abu komponentai asmenvardiniai vediniai, pvz., apie Joniškėli, Panevėžį, Ramygalą kai šalia *dievo kar-*

⁴⁶ A. Bojāte, V. Subatnieks, Lietuviešu – latviešu vārdnīca, p. 98.

⁴⁷ J. Elisonas, Zoologijos sistematikos terminų žodynėlis, Kaunas, 1928, p. 19; D. Šlapo-berkis, Vokiečių-lietuvių kalbų žodynas, Vilnius, 1963, p. 602.

⁴⁸ M. A. Леонидова, min. veik., p. 111.

vytės vartojama *marytė* – *katrytė* Ėr, Jrgn, Nj, Pn, Rgv, Rm, Sml, Spr, Srk, Trs, || *dievo katrytė* Aukš, Brž, Graž, Jnšk, Kvr, Pbr, Pšš, Srv, Ši, Tršk. Pasitaiko ir retesnių variantų: *katrytė* – *marytė* || *dievo karvytė* Kngš, Lnč, Pg; *katriūstyė mariušytė* (||*dievo karvytė*) Vb; *katriūtė* – *mariūtė* (t. katriūta – mariūta) || *dievo karvytė* Nrn; *mariušytė* – *katriūstyė* Vb; *marytė* – *karusytė* Vb; *marusytė* – *karusytė* (||*dievo karvytė*) Pc; *marusia* – *petrusia* (||*dievo karvytė*) Pg; *maruška* – *petruška*⁴⁹ Slvk, || *dievo karvytė* Psd, Jkt; *petruška* – *maruška* (||*dievo karvytė*) Kngš.

Kaip matome iš pateiktųjų pavyzdžių, dėl rimo ir ritmo sumetimų atsiradusių termininių frazeologizmų vienas komponentas palyginti dažnai yra toje tarmėje vartojamas vienažodis boružės pavadinimas, o antrasis greičiausiai yra pridėtas dėl liaudyje gyvavusio papročio⁵⁰.

Lietuvių tarmėse boružei vadinti turima dar ir įvairių kitokių frazeologizmų, vartojamą gana neplačiai, pvz.: *švento Petro vabalėlis* Svb; *švento Petro vabaliukas* Aks, Jdr, Šv, Tv, Tvs; *šventas petras* Brn, Klt, Ml, Tvr, Varn, Vsn; bei jo variantai, pvz.: *šventas petrelis* Krkl, Pšt, Ptk; *šventas petrukas* Kv, Vn. Iš atskirų vietų užrašyta dar, pvz.: *dievo vabalėlis* Vndk; *lekiančioji blakė Skd*; *mažoji barborelė* Vndk.

Tačiau termininiai frazeologizmai, kuriais vadinamas visoje Lietuvoje pažistomas koks nors gyvis, ne visada pasižymi tokiu įvairumu, kaip nagrinėtuju boružės pavadinimų atveju. Pavyzdžiu, balų paukščio – *perkūno oželio*⁵¹ (Capella gallinago) pavadinimų sinonimika iš viso negausi, o termininių frazeologizmų taip pat nedaug. Iš jų plačiau vartojami morfoliniai *perkūno oželio* variantai – *perkūno ožys*, *perkūno ožiukas* ir kt. turbūt susidarę asociacijos pamatu, nuo patiriomo išpūdžio, kurį sukelia ériuko bliovimą primenantis balsas.

Perkūno oželio bei jo morfolinių variantų paplitimo arealas užima didesniają lietuvių kalbos ploto dalį. Atskirkiria tiktais rytiniai ir pietrytiniai jo pakraščiai, kur labiau vartojami vieno žodžio pavadinimai. Apytiksli to termininio frazeologizmo vartojimo riba rytinėje ir pietinėje dalyje siekia maždaug Obelius, Dusetas, Uteną, Ignaliną, Dubingius, Musninkus, Kaišiadoris, Prienus, Alytų, Simną, Veisiejus⁵². *Perkūno oželio* plote kartais šalia to termininio frazeologizmo lygiagrečiai vartojami ir vieno žodžio pavadinimai *ožys*, *oželis*, *ožiukas* (pvz.: Brž, Grl, Jnšk, Mrk, Ps, Smn, Vlk). Žemaičiai dūnininkai tarp Varnių, Kelmės, Tauragės, Vainuto *perkūno oželi* vartoja šalia vienažodės sudurtinės formos *perkūnožis* (pvz.: Drb, Grd, Klm, Lkv, Pašl, Skdv, Strg, Šll, Šlpg, Tn, Varn, Vdk, Vn, Žv).

⁴⁹ Plg.: (*maruška* – *petruška*, „taškuotais antsparniais, o *dievo karvytė* – mažas ryškiai raudonas vabalėlis, negaljs skraidyti“).

⁵⁰ Pvz., Piemenukai ganydami bandą iš nuobodus, padėjė ant delnelio vabalėli, sakydavo: „*Boruškėle* – *poruškėle*, skrisk į dangų, paklausk dievą, ar jau pietūs, ar dar ne Šk; *Petriuk* – *brolieuk*, jei bus lietaus – skrisk, jei nebus – neskrisk! Ds. *Maryte* – *katryte*, parodyk teisybę, jeigu lietus, tai sėdēk, o jei giedra, tai nulék! Jnšk. *Marška* – *pomparška*, kap bus šilta tai paleisiu, kai bus šalta, tai pakarsiu Pls.

Daž galima pridurti, jog Bulgarijoje taip pat gyvuojant panašus paprotys, tiktais ten tikima, kad boružė, nulēkusi nuo mergaitės delno, rodo kelią kur yra jos sužadėtinis (plg. *Калинке* – *малинке*, *покажи ми пюмя* (M. A. Леонидова, min. veik., p. 111).

⁵¹ Pažyminio funkcijas einantis komponentas *perkūnas* gal sietinas su senojo tikėjimo dievo vardu, todėl su juo sudarytų termininių frazeologizmų vartojimo pradžia gali siekti tolimą prieitį.

⁵² Už nurodytos rytinės bei pietinės *perkūno oželio* ir jo variantų ribos tas termininis frazeologizmas taip pat pasitaiko, tačiau ten būdingesni yra vieno žodžio pavadinimai: *skolinys bekosas*, arba rečiau *meketys*, *tekutis* bei jų variantai.

Morfologinis variantas *perkūno ožys* (hibr. *perūno ožys* Prvn, Sug) ištisinio arealo neturi. Jis užrašytas iš įvairių vietų, dažniausiai šalia pagrindinio varianto *perkūno oželis* (pvz.: Adm, And, Dknn, Gml, Iš, Jc, Jknn, Jnšk, Jrgn, Krč, KzK, Ljn, Lkš, Lpr, Lzd, Mrs, Mžč, Nj, Pd, Pj, Pkr, Prv, RdN, Rgv, Rk, Pašl, Pkl, Pn, Pp, Sug, KetS, Skrd, Ssk, Strg, Svn, Šauk, Šln, Tršk, Vdln, Žg, Žml). Tas pats pasakytina apie variantą *perkūno ožiukas*, tik reikia pridurti, kad jis beveik visiškai nesutinkamas šiaurvakarinėje žemaičių dounininkų tarmės dalyje (plg.: Auk, Alvt, AžB, Až, Brd, Brt, Čk, Ds, Erž, Gml, Grd, Jdp, Kb, Kč, Kkl, Klm, Kpr, Kps, Kri, KzR, Lbn, Ldv, Ldvn, Mln, Mnšk, Mrč, Mrg, Mšk, Mtl, Mzr, Nj, Nmk, Nrn, Nv, Ob, Onš, Pbr, Pbs, Pd, Pg, Pjv, Pkp, Pkrž, Plm, Pp, Prn, Prvj, Slm, Smn, Srj, Stpr, Škns, Ši, Šln, Šmn, Tn, Tr, Trš, Užš, Užv, Varn, Vb, Vg, Vn, Vrk, Vs, Zp, Žl, Žml, Žv). Pietinėse lietuvių kalbos šnektose pasitaiko variantas *perkūno ožukas* (pvz.: Dg, Glč, Gnn, Mrs, Smn, Srj).

Palyginti retai šalia *perkūno oželio* (kartais ir šalia jo variantų) pasitaiko užrašytą variantą su pakitusiu arba visai kitokiu pirmuoju komponentu, pvz., *perkūnijos ožys* (Šlpg, Varn); *perkūnijos ožiukas* (Strg); *dangaus oželis* (Brč, Klv); *deguto oželis* (Trs); *dievo ožys*⁵³ (Kdn, Ml), *dievo oželis* (Ant, Dgl, Dkšt, Ilgn, Antr, Kd, Šlpg, Št); *dievo ožiukas* (Ds, Ig, Klvr, Kps, Mlt, Mnkn, Prvn); *velnio ožys* (plg.: *Velnio ožiai kai ožiukai šauk gerklę paleidę: rodos ka tė aviu pilna to[je] pelkė[je] Jrb*), *velnio oželis* (Alz, JnšM), *velnio ožiukas* Aln.

Be to, iš atskirų vietų užrašyta ir kitų retų tos reikšmės termininių frazeologizmų, pvz.: *dievo avinėlis* (Prv, Sug); *perkūno baronas* (Kpč).

Apžvelgus frazeologizmų geografijos kai kuriuos bruožus, galima konstatuoti, kad frazeologizmų arealamams turi įtakos šie faktoriai:

- atskirų žodžių, jeinančių į frazeologizmą, geografija;
- į frazeologizmą jeinančio žodžio atskirų reikšmių geografija;
- į frazeologizmą jeinančių žodžių morfoliginių elementų geografija;
- asmenvardis, esantis vietinės reikšmės frazeologizmuose;
- atskirais atvejais gamtinės sąlygos, lemiančios kurios nors Lietuvos dalies gyventojų buities savitumus arba floros bei faunos skirtingumus;
- etnografiniai įvairių Lietuvos TSR sričių savitumai, nuo kurių pareina frazeologizmų, susijusių su buitim, įvairiomis tradicijomis, papročiais ir tikėjimais, arealai;
- kitų kalbų poveikis.

Й. ЛИПСКЕНЕ

НАИБОЛЕЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ГЕОГРАФИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ

Резюме

В статье исследуются причины, обуславливающие географию фразеологических сочетаний. С этой целью подробно анализируется география определенного числа фразеологических сочетаний, относящихся к различным типам. К первому типу относятся соче-

⁵³ *Dievo ožys / oželis / ožiukas*, taip pat ir boružės pavadinimai – *dievo karvytė / karvelė / karvikė / karyutė* bene yra susiformavę vėliau, negu *perkūno ožys / oželis / ožiukas*, nes jų sandaroje esantis vienaskaitinės formos pirmasis démuo *dievas*, kaip daugelio dievybių apibendrinatas pavadinimas turbūt vélesnių laikų padaras.

тания, все компоненты которых образуют слова, употребляющиеся почти на всей территории распространения литовского языка, напр., *ožius bielyti* (*piauti*, *lupti*, *drėksti*, *plėšti*) „бле-
вать“; ко второму — сочетания, один компонент которых образует слово, употребляющееся только на большей или меньшей части территории литовского языка, напр., *kiski pagauti*, *zuikę pagauti* (*sugauti*) „упасть“; к третьему — сочетания, один компонент которых образует слово, вне данного фразеологизма не употребляющееся ни в одном литовском говоре, напр., *paiparibiais* (*palparibais*) *eiti* „лентяйничать, портиться“. Эти основные типы, в свою очередь, делятся на более мелкие структурные и семантические группы. На основе проведенного анализа устанавливается, что география фразеологических сочетаний зависит не только от языковых, но и от внеязыковых факторов: 1) географии отдельных слов, входящих в состав фразеологического сочетания; 2) географии отдельных значений слов, входящих в состав фразеологического сочетания; 3) географии морфологических элементов слов, входящих в состав фразеологического сочетания; 4) от *pominā propria*, составляющих один компонент сочетаний местного происхождения; 5) влияния других языков; 6) в некоторых случаях — от природных условий, обуславливающих своеобразие быта людей, а также различия флоры и фауны; 7) своеобразия различных этнографических районов Литвы, которые обусловливают ареалы фразеологических сочетаний, связанных с бытом, верованиями, обычаями и обрядами народа.